
ԱՐԴՈՒԼ ՀԱՄԻԴ II ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴՐԱ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
(Ուրվագիծ)

ՏԱԹԵՎԻԿ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

Սուլթան Աբդուլ Համիդ II իշխանության եկավ իր եղբոր՝ Սուրադ V-ի գահընկեցությունից հետո՝ 1876 թ. օգոստոսի 31-ին: Օսմանյան կայսրությունը, որը երեք ամսում երեք սուլթան էր փոխել, գտնվում էր ծանր վիճակում: Արդեն ակնհայտ էր դարձել թանգիմաթյան քաղաքականության անարդյունավետությունը քաղաքական, վարչական, ֆինանսական և մյուս բոլոր ոլորտներում: Պետական գանձարանը, որը Դրիմի պատերազմի շրջանից սկսած արտաքին պարտքերը չէր կարողանում վճարել, սնանկ էր, Բալկաններում ապստամբությունները հետևում էին իրար, եվրոպական մեծ պետությունները պայքարում էին կայսրության դեմ՝ սպասելով «հիվանդ մարդու» վախճանին:

Նման պայմաններում գահ բարձրանալով՝ Աբդուլ Համիդը սկսեց երկրի առաջ ծառայած բազում խնդիրների լուծման համար ելքեր փնտրել: Իր կառավարման առաջին շրջանում՝ մինչ 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, Համիդն առաջնորդվում էր թանգիմաթյան և, մասամբ էլ, «Նոր օսմանների» գաղափարախոսությամբ. կողմ էր սահմանափակ միապետության գաղափարին: Իշխանության առաջին 2 տարին սովորելով «սուլթանական խաղի կանոնները»՝ նա սկսեց ձևակերպել սեփական սկզբունքները, հավաքել իր սեփական կադրերը¹: Հատկանշական է, որ 1876 թ. մինչև 1882 թ. կայսրությունում քսաներեք սադրազամ (մեծ վեզիր) փոխվեց²: Այս փաստը պատմաբանների մի մասը կապում է Համիդի հիվանդագին կասկածամտության, մյուս մասը՝ առողջ զգուշավորության հետ: Աբդուլ Համիդ II կառավարման շրջանն ուսումնասիրած հեղինակներից շատերը փորձել են տալ սուլթանի բնավորության վերլուծությունը: Նրանց մեծ մասի կարծիքով՝ հատկապես գահ բարձրանալուն հաջորդած իրադարձությունները հոգեբանական տեսանկյունից դժվար են եղել նրա համար³: Որոշ ուսումնասիրողներ

¹ G. Çetinsaya. II. Abdülhamidin İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi.– “Osmanlı Araştırmaları”, XLVII, İstanbul, 2016, s. 357.

² Նույն տեղում, էջ 359:

³ A. Kırmızı. Sultan II. Abdülhamidin Kişiliğinde Süreklilik ve Kopuş.–“Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi”, İstanbul, 2012, s. 17–30.

սուլթանի վարած քաղաքականությունը և գործելաձևը փորձում են կապել մանկության ու պատանեկության տարիներին նրա կյանքում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ⁴:

Ռուս-թուրքական պատերազմում կրած պարտությունը Համիդին ստիպեց վերանայել իր մոտեցումները, հրաժարվել նախկին գործելաձևից և Թանզիմաթի սկզբունքներից արմատապես տարբերվող ուղի որդեգրել: Անշուշտ, այս անցումը միանգամից չեղավ, «միջանկյալ» ժամանակաշրջանը տևեց մինչև 1882 թ.: Իր ներքին քաղաքական ուղենիշերը ձևակերպելուց բացի, սուլթանն այս շրջանում փորձում էր լուծում տալ Բեռլինի խորհրդաժողովի արդյունքում առաջացած խնդիրներին: Հաշվի առնելով մեծ տերությունների հակասությունները՝ նա հնարավորինս երկարաձգում էր բանակցային գործընթացը և հանձնվում միայն այն դեպքում, երբ նրանք անցնում էին ուժի ցուցադրմանը կամ ռազմական սպառնալիքով հանդես գալիս: Օրինակ՝ Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով Արևմտյան Հայաստանում նախատեսված բարեփոխումների գործընթացը հետևողականորեն ձգձգելով՝ նա ամեն գնով խուսափեց դրանց իրագործումից: Բրիտանացի պատմաբան, քաղաքագետ Ջեյմս Բրայսը գրում է, որ հայության բնաջնջման ծրագիրը Համիդը «հղացել է» Բեռլինի կոնգրեսից անմիջապես հետո⁵:

Նույն ժամանակաշրջանում սուլթան Արդուլ Համիդը սկսեց ազատվել թանգիմաթյան շրջանի գործիչներից: Որոշ փաշաներ արտոթյակից կայսրության ծայրամասեր կամ նշանակվեցին նահանգապետեր, ոմանք էլ, և առաջին հերթին իր նախաձեռնողականությամբ հայտնի Միդհատ փաշան, սպանվեցին:

1880-ականների սկզբին Արդուլ Համիդի իշխանության անցումային շրջանն ավարտվեց. նրա հիմնական քաղաքական սկզբունքներն ու ուղենիշերը վերջնականապես հստակեցվեցին: Նրա խոսքերով՝ իր միակ նպատակը «պետության և ժողովրդի երջանկությունն ու բարեկեցությունն է և իսլամի պահպանումը»⁶: Այս առումով, ըստ Համիդի, պետությունն ու հայրենասերները երկու պարտավորություն ունենին՝ դեմ կանգնել երկրի տարածքային ամբողջականությանը վնասող ցանկացած բանի և ապահովել երկրի հարատևումը, ուժն ու հարստությունը, ժողովրդի երջանիկ, անվտանգ և խաղաղ կյանքը⁷: Այս նպատակներն իրագործելու համար, սուլթանի համոզմամբ, անհրաժեշտ էր առաջնորդվել հետևյալ սկզբունքներով՝

⁴ E. Pears. Life of Abdul Hamid, New York, 1917, p. 7.

⁵ Ջ. Կիրակոսյան. Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 80-ական թթ.), Երևան, 1980, էջ 67:

⁶ İ. M. K. İnal. Son Sadrazamlar, Cilt 3, İstanbul, 1982, s. 1299.

⁷ İ. M. K. İnal. Son Sadrazamlar, Cilt 2, İstanbul, 1982, s. 678 – 680.

ա) պահպանողականություն. քաղաքական տեսանկյունից Աբդուլ Համիդը հավատում էր պահպանողականությանը, դեմ էր լիբերալիզմին: Այս մասին է վկայում նրա պատասխանը բրիտանացի խորհրդարանական Բարտլեթի՝ ժողովրդին ազատություն չտալու մասին հարցին. «Ազատությունը սուր դաշույն է: Ժողովուրդն էլ անգրագետ է: Եթե դաշույն ունենան, իրար կկոտորեն»⁸:

բ) Ինքնակալություն. դեմ լինելով ազատությանն ու ազատականացմանը՝ սուլթանը, բնականաբար, դեմ էր նաև խորհրդարանական կարգին: Նա բացարձակ միապետության կողմնակից էր:

գ) Կենտրոնամետություն. ըստ Համիդի, օսմանյան հողերի բարգավաճման գրավականը կենտրոնամետության ավանդույթներն էին: «Տեղական ինքնակառավարումը» համարելով բոլոր դժբախտությունների աղբյուր՝ նա բացարձակ վերահսկողություն էր սահմանել Բարձր Դռան նկատմամբ: Անձամբ էր հստակեցնում և վերահսկում քաղաքական բոլոր որոշումների կայացման ու իրականացման գործընթացն ամենափոքր մանրամասներով: Ժամանակի հետ սուլթանի վերահսկողության տակ անցան ոչ միայն ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, այլ զինվորական ու քաղաքացիական բոլոր կառույցները, մարմինները և պաշտոնյաները:

դ) Պանիսլամիզմ. սուլթան Աբդուլ Համիդը կրոնամոլ էր ու մեծ կարևորություն էր տալիս քաղաքական և սոցիալական գործառույթներում իսլամի ուժին, մուսուլմանների միությանն ու համախմբվածությանը:

ե) Բարեփոխություն. քանի որ Օսմանյան կայսրությունը եվրոպական երկրներից հետ է իր զարգացման մակարդակով՝ սուլթան Համիդը գիտակցում էր՝ բարենորոգումները կայսրության հարատևման համար պարտադիր պայմաններ են:

զ) Ստատուս-քվոյի պահպանում. Աբդուլ Համիդի ռեժիմի կարևոր առանձնահատկություններից էր նաև «զգուշավոր լինելը»: Կայսրության թուլությունը հաշվի առնելով՝ նա նախընտրում էր ռիսկի չգնալ, ստատուս-քվոն չխախտել, առճակատվելու փոխարեն փոխզիջում որոնել: Պալատական գլխավոր գրագիր Թահսին փաշան գրում է, որ «սուլթան Աբդուլ Համիդի քաղաքականության գերակա մեթոդներն էին «դժգոհության առիթ չտալը» և «վերքը չփորփրելը»⁹:

Աբդուլ Համիդի կառավարման հաջորդ տասնամյակը (1881–1891 թթ.) համարվում է խաղաղության տասնամյակ: 1878–1882 թթ. պլանավորված բոլոր նախաձեռնությունները կյանքի կոչվեցին առկա ֆինանսական հնարավորությունների սահմաններում: 1878 թ. վերջին Թունիսցի Հայրեդին փաշայի սադրազամության օրոք սկսվեց և հետագայում սադրազամ Քյուչուք Սաիդ փաշայի ժամանակ որոշ

⁸ Նույն տեղում, էջ 678:

⁹ Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, İstanbul, 1990, s. 207.

հապաղումներով շարունակվեցին արդարադատության ոլորտի բարեփոխումները: Ռազմական բարեփոխումները սկսվեցին 1880 թ. և նոր թափ ստացան 1882 թ. գերմանացի զինվորական պատվիրակությունների ժամանումից հետո: 1880-ականներին արագորեն ընթանում էին նաև կրթության ոլորտի ծախսատար, բայց կարևոր բարենորոգումներ:

1890-ականների երկրորդ կեսին սկսեց ուժեղանալ քաղաքական ընդդիմությունը: 1897 թ. թուրք-հունական պատերազմում տարած հաղթանակն Աբդուլ Համիդ II հնարավորություն ընձեռեց դուրս գալ քաղաքական խոր ճգնաժամից և նշանավորվեց մի քանի առումով: Նախ, Աբդուլ Համիդը հեղինակություն ձեռք բերեց և՛ կայսրության ներսում, և՛ մեծ պետությունների մոտ, և՛ մուսուլմանական աշխարհում: Անկյունաքարային կարելի է համարել 1900 թ. սեպտեմբերի 1-ին Աբդուլ Համիդ II գահակալության 25-ամյակի տոնումը, որի նախապատրաստական աշխատանքները սկսվել էին դեռևս 1897 թ.: Հոբեյանի առիթով սկսվեց Հիջազի երկաթգծի կառուցումը¹⁰:

Մի քանի տարվա խաղաղությունից հետո, սակայն, տիրող կարգերից հպատակների դժգոհությունը¹¹, հարկային բեռի ծանրությունը, գնալով վատթարացող տնտեսական պայմանները, “համիդիե” խմբերի ճնշումներն աստիճանաբար հանգեցրին ճգնաժամի նոր սրմանը և պատճառ դարձան 1908 թ. Աբդուլ Համիդի գահընկեցության:

Աբդուլ Համիդ II կառավարման տարիները բնութագրվում են հատկապես ոչ մուսուլմանների հանդեպ հալածանքների ուժեղացմամբ: Առօրյա կյանքում սովորական դարձան պաշտոնյաների կամայականությունները. կյանքի և ունեցվածքի երաշխիքները գրեթե ամբողջովին վերացվեցին: Հայ ժողովրդի դեմ ուղղված ցեղասպանության քաղաքականությունն էլ է պետական հիմքերի վրա դրվել և սկսել իրագործվել սուլթան Աբդուլ Համիդի օրոք: 1895-ին Հայկական հարցի մասին հողվածով հանդես եկած անգլիացի հեղինակ Վալտեր Հարրիսը համոզված էր, որ 1890-ական թվականների սկզբներից կյանքի կոչված “համիդիե” գնդերի ավերիչ արշավանքները Բ. Դոան նպատակային քաղաքականության հիմքն էին և պետք է ստիպեին հայերին հեռանալ հայրենի երկրից¹²: Համիդն ազգային հարցի լուծման ուղին տեսնում էր միայն զանգվածային կոտորածների և ֆիզիկական ոչնչացման միջոցով: Թեև, ի պատասխան թուրքական իշխանությունների դաժան ճնշումների, հայերը դիմում էին ինքնապաշտպանության, 1894–1896 թթ. կոտորվեց շուրջ 300 հազար հայ, նույնքան օսմանահպատակ հայ քաղաքացի տարագր-

¹⁰ G. Çetinsaya. II. Abdülhamidin İç Politikası: Bir Dönemlendirme Penemesi, s. 391.

¹¹ Նույն տեղում, էջ 397:

¹² Ջ. Կիրակոսյան. Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք առաջին, Երևան, 1982, էջ 12:

վեց երկրից, մի հսկայական զանգված էլ հարկադրաբար կրոնափոխվեց՝ փրկելու համար կյանքը¹³:

Աբդուլ Համիդ II՝ երեսուներեք տարի տնած գահակալությունն օսմանյան պատմության ամենահակասական շրջաններից է, որի ուսումնասիրումը տարիներ շարունակ եղել և այժմ էլ մնում է ոչ միայն թուրք, այլև՝ օտար պատմաբանների հետաքրքրության ծիրում: Հիմա էլ պատմաբանները, ծայրահեղությունից ծայրահեղություն ընկնելով, նրան մերթ «կարմիր սուլթան» և «բռնապետ» են որակում, մերթ՝ «մեծ տիրակալ» հռչակում:

Համիդի անվան հետ են կապվում օսմանյան պետության առաջին սահմանադրության հռչակումն ու խորհրդարանի ձևավորումը, երկաթուղու, տրամվայի և հեռագրական համակարգի ներդրումը, կրթության, առողջապահության համակարգերում մի շարք բարեփոխումներ: Սրա հետ մեկտեղ նրա կառավարման տարիները բնորոշվում են պաշտոնյաների ու մտավորականության գործունեության տոտալ վերահսկմամբ, հետախուզական ցանցի, լրտեսների ու մասնիչների ակտիվ գործունեությամբ, սահմանադրությունից հրաժարմամբ և խորհրդարանի ցրումով:

Ուշագրավ է, որ Համիդի գործունեությունը հակասական գնահատականների է արժանացել դեռ նրա սուլթանության ժամանակներից: Այսպես, օսմանյան պաշտոնական թերթերում և արտասահմանում լույս տեսնող ընդդիմադիր թերթերում ներկայացվող Համիդի կերպարները խիստ տարբերվում էին: Իշխանության կողմից գրաքննվող թերթերը ներկայացնում էին անթերի սուլթանի կերպար¹⁴: Ավելին, նա մեղալիներ, պարզևներ ու ֆինանսական միջոցներ չէր խնայել նաև արտասահմանում անձամբ իր և օսմանյան պետության անունը բարձր պահելու համար¹⁵: Մի կողմից պայքար էր մղվում սուլթանին ու կայսրությունը նվաստացնող հրապարակումների դեմ, մյուս կողմից քայլեր էին ձեռնարկվում աշխարհի ամենատարբեր անկյուններում բնակվող մուսուլմանների շրջանում օսմանյան սուլթանի՝ որպես խալիֆի, դերի բարձրացման ուղղությամբ: Այս ամենն այնքան լայն շրջանակ էր ընդգրկել, որ նույնիսկ Համիդին գովաբանող հոդվածներ էին տպվում նորզելանդական թերթում:

¹³ Լ. Մկրտչյան. Արևմտահայության ցեղասպանության արդուհամիդյան քաղաքականությունը.–Հայոց ցեղասպանությունը (ուսումնասիրություններ), Երևան, 2001, էջ 67:

¹⁴ S. Y a z ı c ı. Sultan II. Abdülhamid Örneğinde Tarihsel Algılamının Değişimi.– “Journal of History Studies”, Vol. 6, Issue 5, 2014, s. 237.

¹⁵ S. Deringil. İktidarın Sembolleri ve İdeoloji. II Abdülhamid Dönemi (1876–1909), İstanbul, 2002, s. 146.

Ակտիվ գործում էր նաև սուլթանին ընդդիմադիր ճամբարը: Մասնավորապես, ժննում տեղակայված երիտթուրքական թերթերն ակտիվորեն աշխատում էին նրան՝ որպես բացասական կերպար, ներկայացնելու ուղղությամբ¹⁶: Ժննում տպագրվող “BeberuhS” երգիծական ամսագրի 1898 թ. մարտի 1-ի համարում տպագրված տոնական շնորհավորանքում խմբագրությունը սուլթան Համիդին մատնում էր “մեկ կիլոգրամ դինամիտի պայթյուն”, իսկ վերջին էջում նա պատկերված էր ավանակի տեսքով¹⁷: Իշխանության գալուց հետո էլ երիտթուրքերը տարբեր հարթակներում նրան ներկայացնում էին որպես բռնապետ, բռնակալ, իսկ իթթիհադականների բոլոր անհաջողություններն ու պարտությունները կապվում էին նրա թողած ժառանգության հետ: Օրինակ՝ 1914 թ. Կոլումբիայի համալսարանում աստենախոսություն պաշտպանած Ահմեդ Էմին Բեյը գրում է, որ երկրորդ սահմանադրության հռչակումից հետո պարզ դարձավ համիդյան Թուրքիայի իրական վիճակը. “... բռնապետական իշխանության վրայից ծածկոցը հանելուն պես շատ տխուր պատկեր է ի հայտ գալիս: Քառսի, հետքնթացի, կործանման պատկեր”¹⁸:

Հանրապետության գոյության առաջին տասնամյակներին՝ 1920–1940-ական թվականներին, պատմագիտությունը՝ որպես կարևորագույն ոլորտ, գտնվում էր նախագահ Մուսթաֆա Քեմալի անմիջական վերահսկողության տակ: Մի քանի տարվա ընթացքում ստեղծվեց Թուրքիայի նոր, ոչ օբյեկտիվ, քեմալիզմի դրույթներին համապատասխանող պատմություն: Հաշվի առնելով Թուրքիայի Հանրապետության առաջին երեք նախագահների “Միություն և առաջադիմություն” կուսակցության անդամ լինելու փաստը՝ տարիներ շարունակ նոր օսմանների ու երիտթուրքերի դեմ պայքար մղած Արդուլ Համիդը դրական վերաբերմունքի չէր կարող արժանանալ: Նույնիսկ ժամանակի առաջադեմ լրագրողներից Իսքենդեր Ֆահրեթթինի հեղինակած “Արդուլ Համիդը և Աֆրոդիտեն” վեպի տողատակերում է բացեփրաց երևում սուլթանին ժլատ, հավակնոտ և դաժան ներկայացնելու միտումը: 1929 թ. մայիսի 12-ից “Աքջամ” թերթում լույս տեսնող վեպի գլուխներից մեկում սուլթանը, իմանալով, որ նոր հարձր՝ Մելահայթը, իր պես սիրում է մայ-

¹⁶ M. G ö ç m e n. İsviçre’de Jöntürk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri, İstanbul, 1995, s. 171–173.

¹⁷ “Beberuhi”, 1 Mart 1898, s. 1–2. S t e ´ u ´ u w l i ´ S. T i k e n. Genevre’de Bir Jön Türk Mizah Gazetesi: Tokmak.–“A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi”, № 54, Erzurum, 2015, s. 408.

¹⁸ A. E m i n. Development of Modern Turkey as Measured by Its Press, New York, 1914, p. 15.

րամուտը դիտել, ասում է. “Ես երբեք նոր ծնվող, կյանք առնող բաները չեմ հավանում: Ես ուզում եմ, որ ամեն ինչ իմ աչքի առջև մարի, խորտակվի”¹⁹:

Աբդուլ Համիդի անձի նկատմամբ այս բացասական մտեցումներում փոփոխությունները սկսվեցին 1950 թ. Դեմոկրատական կուսակցության իշխանության գալուց հետո: Ի տարբերություն քեմալականների, իսլամի նկատմամբ հանդուրժողական վերաբերմունք ունեցող այս կուսակցության կառավարման օրոք օսմանագիտական ուսումնասիրությունների համար նոր դաշտ բացվեց: Աբդուլ Համիդի ժամանակաշրջանի մասին քննարկումների ակտիվացմանը նպաստեց նրա դստեր՝ Այշե Օսմանօղլուի հուշերի տպագրումը²⁰: Դրանից ոգեշնչվելով՝ “Մեծ արևելք” թերթի լրագրող Իսմաիլ Համի Դանիշմենդը հանդես եկավ “Սուլթան Համիդի անմոռանալի ծառայությունները” հոդվածով, որը, ըստ էության, մարտահրավեր էր Աբդուլ Համիդի գործունեության “դասական” դարձած գնահատմանը²¹:

Սուլթանի կերպարի ընկալման փոփոխությանը միտված հաջորդ քայլը դարձավ Նեջիփ Ֆազլի Քրսաքյուրեքի՝ 1965 թ. տպագրված “Հզոր տիրակալ” գիրքը: Աշխատության նախաբանում Քրսաքյուրեքը նշում է, որ հղումների կարիք չի գգում. ոչ ոքի չի պատրաստվում ապացուցել իր գրածների օբյեկտիվությունը²²: Թեև այս գիրքը երկար տարիներ ակադեմիական պատմագրության կողմից չէր ընդունվում, սակայն՝ որպես գիտահանրամատչելի աշխատություն, կարևոր ազդեցություն ունեցավ հասարակական կարծիքի փոփոխության վրա: Իսկ գրքի վերջին՝ “Հասկանալ Աբդուլ Համիդին նշանակում է հասկանալ ամեն ինչ” նախադասությունը դարձավ և այժմ էլ շարունակում է մնալ թուրք պատմաբանների մի ամբողջ սերնդի գլխավոր կարգախոս:

Հարկ է նշել, որ պատմաբանները 1950-ական թվականների հարաբերական ազատականացման մթնոլորտում սկսել էին բավական չեզոք գնահատականներ տալ Համիդի գործունեությանը: Այսպես, հայտնի պատմաբան Էնվեր Զիյա Քարալն իր աշխատություններում Աբդուլ Համիդի ժամանակաշրջանը թեև բռնապետական է անվանում, սակայն նաև շեշտում է, որ սխալ է սուլթանին հայտնի անուններով (“կարմիր սուլթան”, “մարդասպան”) կոչել: Քարալը գրում է, որ Աբդուլ Համիդ II-ի կառավարման տարիներին առկա խնդիրները սուլթանի մեղքով չեն առաջացել, շատ ավելի վաղուց են գոյություն ունեցել, կայսրության անկումն ու ազգային-ազատագրական շարժումների տարածումն էլ անխուսափելի են եղել: Ըստ Քարալի՝ սուլթանն էլ իր մեղքի բաժինն է ունեցել, սակայն նրա գործունեությունը գնահատելիս պետք է հաշվի առնել Օսմանյան կայսրությունում առկա

¹⁹ “Akşam”, 14 Mayıs 1929, s. 6.

²⁰ A. O s m a n o ğ l u. Babam Sultan Abdülhamid, İstanbul, 1960.

²¹ Y. K. N e c e f z a d e. Sultan İkinci Abdülhamid ve İttihad-ü Terakki, İstanbul, 1967, s. 101.

²² N. F. K ı s a k ü r e k. Ulu Hakan II. Abdülhamid Han, İstanbul, 1965, s. 6–8.

տնտեսական խնդիրները, միջազգային ճնշումները, ազգային շարժումները, երկրի ներքին իրավիճակը²³:

Մեկ այլ հայտնի թուրք պատմաբան Իլրեր Օրթայլն նշում է, որ Աբդուլ Համիդը, իսկապես, թուրքական տիրակալ էր և դա նրա գիտակցության մեջ էր. “Ուներ պատասխանատվության մեծ զգացում և մուսուլմանին վայել արժանիքներ: Թուրքերի նկատմամբ յուրահաստուկ սիրով էր լցված”²⁴:

Նմանատիպ գնահատական է տալիս նաև պատմաբան Յըլմազ Օզթունան՝ նշելով, որ “սուլթանը պետությունը փողոցում չէր գտել, և որ պետությունը նրան սահմանադրականները չէին հանձնել: Անձնապես տեր էր կայսրությանը, ինչպես որ անձամբ կառավարում էր, այնպես էլ պատասխանատվություն էր կրում”²⁵:

Աբդուլ Համիդի գործունեության վերագնահատման գործում կարևոր է Էնզին Դենիզ Աքարլըի ատենախոսությունը²⁶: Չժխտելով, որ Համիդը խիստ մեթոդներ է կիրառել՝ Աքարլըն Քարալի պես ևս նշում է, որ դրանք օբյեկտիվ իրականության թելադրանքն են եղել²⁷:

Ն. Ֆ. Քըսաթյուրեքի, Է. Դ. Աքարլըի աշխատություններով սկիզբ առած վերոնշյալ նոր մոտեցումներն իրենց հետագա զարգացումը ստացան 1980-ականներին ասպարեզ դուրս եկած հեղինակների՝ Շյուքրու Հանիօղլուի, Գյոքհան Չեթինսայայի, Ազմի Օզզանի, Ալի Բիրինջիի, Թուֆան Բուզփրնարի և այլոց հոդվածներում: Ինչպես և իր նախորդները՝ Չեթինսայան գրում է, որ թուրք պատմաբաններն այսօրվա Թուրքիայի խնդիրների տեսանկյունից են նայում XIX դ. Օսմանյան կայսրությանը, սակայն այն ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետությունից քաղաքապես, տնտեսապես ու սոցիալապես տարբեր մի պետություն էր²⁸: Ավելին, նա հակահամիդյան տրամադրություններով հայտնի գործիչներին կոչ է անում բերել Համիդին չընդունելու պատճառները, և ոչ թե պարզապես ասել՝ “չեմ հավանում” նրա համակարգը, քանի որ նման ձևակերպումները պատմագրության տեսանկյունից անընդունելի են²⁹:

²³ E. Z. Karal. Osmanlı Tarihi, Cilt IV, Ankara, 1962, s. 562, 576–577.

²⁴ İ. Ortaylı, İ. Küçükaya. Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı (1923–2023), İstanbul, 2013, s. 22.

²⁵ Şe' M. Armağan. Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı 1, İstanbul, 2012, s. 32.

²⁶ Engin Deniz Akarlı. The Problems Of External Pressures, Power Struggles, And Budgetary Deficits In Ottoman Politics Under Abdulhamid II (1876–1909): Origins And Solutions, Doktora Tezi, Princeton University, Department of History, 1976.

²⁷ S. Yazıcı. Նշվ. աշխ., էջ 244:

²⁸ G. Çetinsaya. “Abdülhamidi Anlamak”: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış.– “Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek”, İstanbul, 1998, s. 142.

²⁹ Նույն տեղում, էջ 140:

Ուշագրավ է, որ անկախ քաղաքական կողմնորոշումներից ու հակասություններից՝ Համիդի քաղաքականությունը փոքրամասնությունների հանդեպ գրեթե միշտ արժանացել է թուրք պատմաբանների հավանությանը: Տարբեր գաղափարների հարող թուրք գիտնականներ հայերի նկատմամբ նրա ողջ գործունեությունը՝ «Համիդիե» գնդերի ստեղծումից մինչև կոտորածների կազմակերպումը, համարում են «ընդունելի և հայերի ապստամբություններով պարտադրված» երևույթ: Այս առումով բացառություն են Սելիմ Դերինգիլի աշխատությունները, որոնցում Համիդի քաղաքականության ընդհանուր գծերին հավանություն տալուն զուգահեռ, նա քննադատում է հայերի և քրիստոնյաների նկատմամբ սուլթանի վերաբերմունքը³⁰:

Իսլամամետ «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության իշխանության գալուց հետո (2002 թ.) սկսվեց Աբդուլ Համիդի գործունեության վերարժևորման նոր փուլ: Այժմ Թուրքիայի՝ Մ. Քեմալի հռչակած աշխարհիկության սկզբունքներից հեռանալու համատեքստում Համիդը իսլամի և, մասնավորապես, խալիֆայության ինստիտուտի նկատմամբ ցուցաբերած ուշադրության համար վերածվում է խորհրդանշական պատմական կերպարի: Նա դառնում է հանրամատչելի պատմագրության, պատմական-գեղարվեստական վեպերի և ֆիլմերի կիսադիցական հերոս: Զուգահեռ ավելանում է Համիդին նվիրված գիտական աշխատությունների քանակը, նրա կյանքն ու գործունեությունը դառնում են տարբեր նախագծերի, գիտաժողովների, քննարկումների թեմա: Մեջբերենք Մուսթաֆա Արմադանի՝ վերջին տարիներին շատ մեծ ճանաչում ստացած «Գայլերի հետ Աբդուլ Համիդի պարը» երկհատորյակից մի հատված. «Պատմության կարևորագույն դեմքերի անձայրածիր աշխարհները հասկանալը լույս է սփռում անցյալի, ներկայի ու ապագայի վրա...: Նրա (Աբդուլ Համիդի. – Տ. Հ.) աննմանությունը բխում է այն փաստից, որ նրանից առաջ նվազագույնը մեկ դար նման սուլթան չէր եղել և նրանից անմիջապես հետո եկողներն էլ սարսափներ բերեցին: Այժմ կամաց-կամաց Աբդուլ Համիդի իրական դեմքը բացահայտվում է: Ինչպես կասեր Նիզամեթթին Նազիֆը, Աբդուլ Համիդը սկսում է նորովի փայլատակել»³¹:

Այսպիսով, Աբդուլ Համիդ II կերպարի՝ արհեստականորեն դրական լույսի ներքո պատկերումը, տասնամյակների պատմություն ունեցող մեղադրանքներից հրաժարվելը հանգեցնում են անհիմն իդեալականացման ու քննադատական մոտեցումների նվազման: Նման քայլերի արդյունքում Համիդը վերածվում է ան-

³⁰ S. Deringil. The Armenian Question Is Finally Closed: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895–1897.– “Comparative Studies in Society and History”, Cambridge, 2009, Vol. 51, Issue 2, p. 351.

³¹ M. Armağan. Նշվ. աշխ., էջ 30:

ձեռնմխելի, երբեմն նույնիսկ անիրական թվացող պատմական հերոսի, ով քննադատության ենթակա չի կարող լինել:

ВНУТРЕННЯЯ ПОЛИТИКА АБДУЛА ГАМИДА II И ЕЕ ОСВЕЩЕНИЕ В ТУРЕЦКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ
(Очерк)

ТАТЕВИК АКОБЯН

Резюме

33-летнее правление Абдула Гаида II является одним из самых противоречивых периодов османской истории, анализ которого продолжает оставаться в сфере интересов не только турецких, но и иностранных исследователей. До сих пор одни историки характеризуют его как «красного султана и тирана», а другие считают «великим правителем». Интересно, что, независимо от политической ориентации и существующих противоречий, практически все турецкие историки дают позитивную оценку политике Абдула Гаида по отношению к национальным меньшинствам, в особенности армянам. Искусственно созданный положительный образ султана и отказ от многолетних обвинений в его адрес приводят к необоснованной идеализации и сокращению критических подходов. В результате, Абдул Гаид II превращается в неприкосновенного, иногда даже кажущегося почти нереальным героя, критика в адрес которого просто невозможна.

THE INTERNAL POLICY OF ABDUL HAMID II AND ITS INTERPRETATION IN THE
TURKISH HISTORIOGRAPHY
(Outline)

TATEVIK HAKOBYAN

Summary

Abdul Hamid II's 33-year reign was one of the most contradictive periods of the Ottoman history which analysis is still within the frame of interest of not only Turkish, but also foreign scholars. Until now, some historians describe him as "red sultan and tyrant" while others call him "great ruler". It is noticeable that despite of political orientations and contradictions nearly all Turkish historians approve Abdul Hamid's policy against national minorities, particularly Armenians. The artificially created positive image of the Sultan and denial of decades-long accusations cause unfounded idealization and the reduction of critical approaches. As a result, Abdul Hamid II becomes untouchable and sometimes even a seeming unreal historical hero who cannot be criticized.